

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

Лисенко Ірина Миколаївна

УДК 37.015.3:316.624:34

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ОСОБИСТІСНОГО
САМОВИЗНАЧЕННЯ ПІДЛІТКІВ З ДЕЛІНКВЕНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ**

19. 00. 07. – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук**

Київ - 2010

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі загальної та практичної психології Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор **Булах Ірина**

Сергіївна,

Національний педагогічний університет імені М. П.

Драгоманова, Інститут соціології, психології та управління,

кафедра теоретичної та консультативної психології, завідувач

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, доцент **Бондарчук**

Олена Іванівна,

ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАГШ України, кафедра психології управління, завідувач

кандидат психологічних наук, професор **Моргун**

Володимир Федорович,

Полтавський державний педагогічний університет ім. В. Г.

Короленка, кафедра психології, завідувач

Захист відбудеться 1 липня 2010 р. 15⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «1» червня 2010 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Л. В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Сучасний стан соціально-політичної та економічної сфери життєдіяльності людей у нашій країні відзначається нестабільністю, спадом виробництва, різким зростанням інфляції та безробіття, зміною ставлення до системи моральних цінностей і норм, що зумовлює зростання кількості правопорушень і злочинів у суспільстві, зокрема, серед неповнолітніх. У зв'язку з цим освітою приділяється значна увага виявленню соціальних, психологічних та педагогічних умов, які детермінують прояви деструктивної поведінки у підлітків, схильних до здійснення протиправних вчинків. Перебування їх значної частини на обліку в справах неповнолітніх, приймальниках-розподільниках, виховних колоніях свідчить про необхідність створення науково обґрунтованих, ефективних профілактичних і корекційних програм, розвивальних психотехнологій, які допомогли б їм набути вміння конструктивно долати особистісні труднощі та визначати власне соціальне становище в життєвому просторі.

На сучасному етапі увага науковців (А. Бандурка, О. Бондарчук, В. Козубовська, В. Моргун, О. Тарновська) більшою мірою зосереджується на вивченні особливостей прояву делінквентної поведінки підлітків, яка пов'язана з їх соціальною дезадаптацією (О. Бойко, С. Замула, О. Суєтіна, Г. Федорова) та педагогічною занедбаністю (М. Галагузова, В. Оржеховська, А. Тарас). Як показано в дослідженнях, делінквентна поведінка підлітків перешкоджає засвоєнню позитивного соціального досвіду, моральних цінностей і норм, обранню адекватних способів задоволення власних потреб, розвитку здатності накреслювати життєві цілі й знаходити способи їх досягнення. Проте в межах вікової та педагогічної психології тільки окремі вчені акцентують увагу на вивченні емоційно-вольової (М. Андрєєв, Н. Пряхіна, А. Фокіна, О. Чебикін), ціннісно-мотиваційної сфер (Н. Апетик, С. Максименко, Г. Костюк, О. Мушинська, А. Реан, П. Чамата) та чинників антисоціальних дій і вчинків підлітків з делінквентною поведінкою (Н. Малиш, Н. Сущенко, М. Цуканова). При цьому майже відсутні дослідження проблем побудови життєвих планів на майбутнє у цієї категорії підлітків, вибору ними професії, моральних імперативів міжособистісного співіснування з оточуючими людьми та визначеності їх особистості у соціальних сферах життя.

Водночас теоретичний аналіз свідчить, що більшість досліджень феномена самовизначення стосуються дітей з нормативною поведінкою. Як відомо, особливості самовизначення особистості підліткового віку простежувалися ще у працях класичних представників психології. Так, Л. Божович визначила, що означений феномен є новоутворенням цього віку та мотивом формування певної життєвосмислової системи, в якій поєднуються уявлення підлітка про світ і самого себе. І. Кон пов'язував поняття самовизначення особистості періоду дорослішання з процесами пошуків смислу життя, відкриттям «Я» та моральним зростанням, які мають для неї світоглядний сенс. Д. Фельдштейн розглядав самовизначення зростаючої особистості у зв'язку з формуванням у неї активної соціальної позиції в системі суспільних відносин.

Сучасні вітчизняні вчені, досліджуючи в тому ж руслі проблему самовизначення підлітків та юнацтва, зосередили увагу на специфіці побудови перспектив їхнього

життєіснування: соціального, морального та професійного. Н. Пряжніков розглядав життєве самовизначення підлітка не тільки як вибір і реалізацію ним соціальних ролей, але й як визначення соціальних стереотипів та власного стилю життя. Ю. Лець довела, що самовизначення особистості підліткового віку в умовах розвивального навчання є такою формою соціальної активності, яка спрямовується на побудову часової перспективи, планування і постановку життєвих цілей. Професійне самовизначення підлітків та юнаків вивчалася О. Вітківською, яка виявила, що в процесі організації та залучення їх до суспільно-корисної діяльності відбувається засвоєння ними професійних знань, необхідних для особистісного розвитку, зокрема уявлень про себе як майбутніх професіоналів. За позицією О. Кузнєцової, моральне самовизначення пов'язане з прийняттям рішень у проблемних ситуаціях, а його умовами виступають інтелектуально-рефлексивні кореляти, які забезпечують усвідомлення підлітками конкретних дій, які впливають на вибір вчинків.

Поряд з цим наявні лише окремі розрізнені дослідження, в яких констатовано, що підлітки з делінквентною поведінкою характеризуються невизначеним ставленням до майбутнього, сконцентрованою на задоволенні примітивних бажань теперішнього (С. Духновський, О. Краковський) та відсутністю чітких життєвих планів (С. Приходнюк, П. Яничев). Професійне самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою вивчав Є. Кондрат, який виявив, що рівень його розвитку досить низький і пов'язаний з їх особистісними труднощами у побудові професійних планів на майбутнє.

В цілому результати аналізу за означеною проблемою засвідчують відсутність спеціальних системних досліджень особливостей особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою. Поза увагою науковців також залишається виявлення базових структурних корелят (життєвого, морального, професійного) самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою.

Отже, соціальна значущість та недостатня дослідженість особливостей особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою обумовили вибір нами теми дисертаційного дослідження: «Соціально-психологічні умови особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження входить до плану наукових робіт кафедри загальної та практичної психології Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди. Тема дисертації затверджена Вченою радою Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди (протокол № 2 від 4 листопада 2008 року) та міжвідомчою Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології АПН України (протокол № 10 від 23 грудня 2008 року).

Мета дослідження полягає у теоретичному та експериментальному вивченні соціально-психологічних умов особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою, розробці психологічного супроводу, що полягає в апробації та впровадженні корекційно-розвивальних заходів, спрямованих на активізацію становлення зазначеного особистісного утворення.

Відповідно до мети дослідження були поставлені такі **завдання**:

1. Визначити теоретико-методологічні підходи до вивчення феномену особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою.

2. Підібрати та апробувати систему методів психодіагностики особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою та визначити критерії, показники, рівні розвитку в них зазначеного особистісного утворення.

3. Виявити соціально-психологічні умови та особливості становлення особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою.

4. Обґрунтувати, розробити та апробувати систему психологічного супроводу розвитку та корекції особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою.

Об'єкт дослідження: особистісний розвиток підлітків з делінквентною поведінкою.

Предмет дослідження: соціально-психологічні умови особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою.

Методи дослідження: *теоретичні:* аналіз наукової філософської та психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження; *емпіричні:* психодіагностичне тестування; констатувальний та формувальний експерименти; конструювання психологічних завдань, проблемних ситуацій; систематизація та узагальнення якісних та кількісних даних дослідження; спостереження; анкетування; *методи математичної статистики:* кореляційний (за коефіцієнтом лінійної кореляції Пірсона) та факторний аналіз; критерії Стюдента, Колмогорова-Смірнова для перевірки достовірності експериментально отриманих даних.

База дослідження: Психодіагностичне дослідження проводилося на базі Прилуцької виховної колонії для неповнолітніх (Чернігівська область, м. Прилуки). До дослідження було залучено 102 підлітки, віком від 14 до 17 років.

Наукова новизна та теоретична значущість дисертаційної роботи:

– *вперше* здійснено визначення поняття «особистісне самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою»; теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено модель соціально-психологічних умов (взаємини з оточуючими; індивідуально-психологічні особливості підлітків з делінквентною поведінкою) розвитку зазначеного особистісного утворення; визначено критерії (характер міжособистісних взаємодій з оточуючими; ціннісне ставлення до самого себе; орієнтація на досягнення життєвих цілей – відсутність конкретних життєвих завдань; позитивне уявлення про майбутнє – невизначеність майбутнього; сформованість – несформованість моральних орієнтирів; наявність – відсутність професійних планів на майбутнє), показники та рівні (достатній, помірний, низький) особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою;

– *поглиблено та розширено* уявлення про соціально-психологічний простір особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою;

– *уточнено* сутність понять «життєве», «професійне», «моральне» самовизначення як базових корелят особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою;

– *набула подальшого розвитку* система уявлень про особливості становлення особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою.

Практична значущість одержаних результатів полягає у тому, що апробовані психодіагностичні методики вивчення особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою та соціально-психологічних умов розвитку цього особистісного утворення, створена автором корекційно-розвивальна програма, соціально-психологічний тренінг та методичні рекомендації, спрямовані на актуалізацію його становлення, можуть бути використані вчителями, вихователями та практичними психологами у роботі з зазначеною категорією підлітків. Використання результатів дисертації доцільне при викладанні майбутнім практичним психологам, вихователям, вчителям лекційних курсів з психології розвитку та вікової психології, реабілітаційної психології, профілактики і корекції відхилень поведінки, юридичної психології.

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* в Прилуцькій виховній колонії для неповнолітніх (Довідка № 1–30 від 25 лютого 2009 року).

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційного дослідження доповідалися на та отримали схвалення на чотирьох Міжнародних науково-практичних конференціях; трьох Всеукраїнських науково-практичних конференціях; засіданнях кафедри загальної та практичної психології і звітних конференціях (2007–2010 рр.) Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Публікації. Результати дослідження висвітлено у 8 публікаціях автора: 6 у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України; 2 статті – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (181 найменування) та 6 додатків. Основний зміст дисертації викладено на 180 сторінках комп'ютерного набору. Робота містить 11 таблиць та 18 рисунків на 27 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 272 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, вказано методи, розкрито наукову новизну, теоретичну та практичну значущість роботи, наведені відомості щодо апробації та впровадження результатів, подані дані про обсяг і структуру роботи.

У **першому розділі** – «Теоретико–методологічні засади дослідження особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою» презентуються результати теоретичного аналізу вивчення процесу самовизначення, розкрито особливості проявів делінквентної поведінки підлітків та форми їх самовизначення, розглядаються соціально–психологічні умови розвитку зазначеного особистісного утворення.

Феномен самовизначення особистості в філософському аспекті трактувався ще в античні часи Демокритом, погляди якого ґрунтувалися на вченні про пізнання оточуючого світу і перспективи побудови свого життя в ньому. Принципом філософських роздумів Сократа на природу самопізнання та самовизначення індивіда був вислів: «Пізнай самого себе». В Середньовіччі визначними були ідеї

Ф. Аквінського, який доводив, що необхідною умовою самовизначення особистості є осмислення нею сутності світу та власної позиції в ньому. В епоху Нового часу Р. Декарт утверджував позицію про те, що найважливішою особливістю особистості є її здатність до раціональних суджень як базису доброчесної поведінки та визначення себе у житті. В філософії ХХ століття визначними стали ідеї К. Ясперса, який вважав, що процес самовизначення ґрунтується на усвідомленні особистістю життєвих орієнтирів та на їх основі власного місця в світі. Сучасна українська філософія розглядає самовизначення у взаємозв'язку з процесами саморозуміння та саморозвитку, які є джерелом особистісного зростання людини.

Представниками класичної психології (М. Боришевський, Л. Виготський, І. Кон, Г. Костюк, С. Максименко, С. Рубінштейн, Д. Фельдштейн) доведено, що самовизначення є процесом активного осмислення особистістю свого місця у соціальному середовищі на основі створеної системи цінностей з метою самостійного планування і реалізації життєвих перспектив. В їх роботах феномен самовизначення пов'язаний з пошуком самотнього образу «Я» та розширенням знань про власні можливості й здібності. При цьому у віковій психології «самовизначення особистості» інтерпретується як свідоме виявлення і утвердження власної позиції зростаючої особистості в різних життєвих ситуаціях.

Вагомий внесок у вивчення проблеми самовизначення особистості додали сучасні зарубіжні та вітчизняні вчені (І. Бех, Л. Журавльова, С. Панченко, Н. Самоукіна, О. Семенов), праці яких присвячені дослідженню окремих аспектів життєвого, професійного та морального самовизначення. На думку Л. Журавльової, життєве самовизначення є актом побудови власної позиції особистості періоду дорослішання стосовно формування перспективних планів на майбутнє – вибору професії, ідеологічних переконань та ціннісних орієнтацій. Професійне самовизначення зростаючої особистості, з точки зору Н. Самоукіної, актуалізується завдяки розвитку в неї самопізнання власних індивідуальних властивостей, інтересів та прагнень, що є важливими для її професійного становлення. За позицією І. Беха, умовою морального самовизначення зростаючої особистості є розвиток її образу морально-духовного «Я». Вчений вважає, що особистісне самовизначення пов'язане зі здатністю підлітка до розуміння і прийняття себе, усвідомленням і реалізацією ціннісної ієрархії своєї життєдіяльності, вмінням переосмислювати власну моральну сутність залежно від конкретної культурно-історичної ситуації та вибором певного життєвого стилю і самого способу життя.

Аналіз вивчення делінквентної поведінки підлітків показав, що існує неоднозначне смислове навантаження цього терміну і по-різному інтерпретується його зміст. Одні вчені (О. Змановська, Н. Максимова, В. Менделевич) визначають цю поведінку як таку, що відхиляється від норми, і в крайніх її проявах передбачає юридичну відповідальність суб'єктів. Інші вчені (М. Єнікєєв, О. Бондарчук, О. Тарновська) дотримуються позиції, за якою делінквентна поведінка включає проступки, дрібні провинності, за які суб'єкти не притягаються до юридичної відповідальності. На відміну від попередніх, Є. Кондрат та В. Васильєв визначають зазначену поведінку як дії, що порушують правові норми, а суб'єкти у всіх випадках

підпадають під юридичну відповідальність. В нашому дослідженні під делінквентною поведінкою ми розуміємо сукупність дій і вчинків підлітків, які відхиляються від загальноприйнятих правових норм і є загрозою для благополуччя оточуючих, що передбачає їх юридичну відповідальність.

Поряд із проблемою вивчення делінквентної поведінки підлітків та особливостей її прояву незначна частина зарубіжних та вітчизняних дослідників (К. Бартол, М. Галагузова, Ю. Клейберг, Н. Малиш, В. Медведєв, А. Міллер, О. Ушатіков, Л. Шнейдер) акцентує увагу на формах їх самовизначення. У працях М. Галагузової формами самовизначення зазначеної категорії підлітків є агресивно-насильницькі – словесні образи, бійки, моральні знущання та корисні власне для себе дії – дрібні крадіжки, вимагання грошей, шахрайство. О. Ушатіков довів, що підлітки з відхиленнями в поведінці визначаються за рахунок прогулів шкільних занять, проведення дозвілля з асоціальними компаніями та знущання над слабшими. На думку Н. Малиш, формами самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою є зловживання наркотиками, розбійні напади та комп'ютерні злочини.

Дослідження соціально-психологічного простору особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою простежується у працях ряду вітчизняних психологів (Н. Максимової, І. Мостової, А. Тараса, О. Федоренко). У роботах Н. Максимової акцентується увага на зовнішніх (соціальних) умовах самовизначення підлітків з відхиленнями в поведінці: залучення до неформальних молодіжних об'єднань, інформаційно-комунікативні захоплення, не відвідування шкільних занять, конфлікти з педагогами, батьками та однолітками, ігнорування вимог дорослих, здійснення протиправних вчинків. А. Тарас вважає, що соціальними умовами самовизначення підлітків є їх конфліктні взаємини з «позитивними» однолітками та шкільними педагогами. Психологічними умовами, на думку О. Федоренко, виступають індивідуально-психологічні властивості підлітків з делінквентною поведінкою, що виявляються в конфліктності, емоційній нестійкості та агресивності. І. Мостова серед внутрішніх (психологічних) умов самовизначення підлітків виокремлює негативізм, імпульсивність, підозрілість, тривожність та низьку самооцінку. Протилежними до попередніх є погляди Б. Лискова та С. Горбатова, які стверджують, що окремі підлітки з делінквентною поведінкою схильні до активного відстоювання власної думки, самовпевнені, орієнтовані на досягнення бажаного результату та доведення власної правоти з урахуванням позицій оточуючих. Схожою також є наукова позиція А. Реана, за якою підлітки цієї категорії здатні виявляти цілеспрямованість, незалежність, відповідальність, ініціативність, енергійність, емоційну чутливість у ставленні до референтних оточуючих (дорослих та однолітків) та демонструвати прагнення до подолання життєвих труднощів.

На основі узагальнення зазначених вище положень вчених вважаємо, що соціальними умовами особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою є особливості їх взаємин з оточуючими: знайомими і незнайомими дорослими, вчителями, вихователями, батьками та однолітками. Психологічними умовами самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою виступають індивідуально-психологічні особливості: агресивність, конфліктність, особистісна

тривожність, імпульсивність та низька самооцінка. Водночас у міжособистісних взаємодіях (взаєминах, спілкуванні, діяльності) з референтними оточуючими окремі підлітки зазначеної категорії здатні виявляти миролюбність, безконфліктність, врівноваженість, терпимість, щирість та впевненість у собі.

В цілому теоретичний аналіз засвідчив, що на сьогодні у психології недостатньо глибоко вивчені соціально-психологічні умови та специфіка особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою, що й стало предметом нашого експериментального дослідження.

У другому розділі – «Емпіричне дослідження особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою» – сформульовано основні завдання констатувального етапу дослідження; обґрунтовано критерії, показники та рівні розвитку особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою; подано результати експериментального вивчення особливостей особистісного самовизначення зазначеної категорії досліджуваних та виявлено соціально-психологічні умови розвитку цього новоутворення.

Соціальні умови особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою були вивчені на основі проективного малюнквого тесту «Міжособистісні взаємини підлітка з оточуючими: знайомими і незнайомими дорослими, вчителями, батьками та однолітками» (авт. С. Розенцвейг, модиф. І. Лисенко), що спрямований на виявлення особливостей міжособистісних взаємодій підлітків у соціальному просторі.

Психологічні умови особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою досліджувалися за допомогою комплексу психодіагностичних методик: «Діагностика особистісної агресивності та конфліктності» (авт. Є. Ільїн) з метою визначення показників особистісної агресивності та конфліктності; «Діагностика показників та форм агресії А. Басса та А. Дарки» (адапт. А. Осницьким) для виявлення особливостей агресивної поведінки підлітків; «Шкала реактивної та особистісної тривожності» (авт. Ч. Спілбергер, адапт. Ю. Ханіним), що дозволяє діагностувати рівні тривожності; «Методика вивчення імпульсивності» (авт. В. Лосенков) для дослідження проявів імпульсивності; «Рівень самооцінки» (авт. О. Співак) з метою вивчення особливостей самооцінки.

Специфіка особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою вивчалася за допомогою «Тесту-опитувальника самоствавлення» (авт. В. Столін та С. Пантілеєв) для виявлення особливостей їх ціннісного самоствавлення; життєве самовизначення за авторською методикою незавершених речень з назвою «Моє майбутнє» та опитувальником «Життєві цілі», «Методикою домінуючих ціннісних орієнтацій підлітків» (авт. Х. Ніємі, адапт. М. Гінзбург); моральні орієнтації за «Методикою морального самовизначення» (авт. А. Гольдштейн, модиф. І. Лисенко); професійне самовизначення досліджувалося за методикою «Карта самоконтролю готовності до професійного самовизначення» (авт. О. Мережников, модиф. І. Лисенко).

В констатувальному експерименті взяли участь 102 підлітки Прилуцької виховної колонії, віком від 14 до 17 років. Відмітимо, що досліджувані підлітки попередньо перебували на обліку в управлінні у справах неповнолітніх за здійснення ряду протиправних вчинків.

Результати вивчення *соціальних умов* показали, що процес самовизначення

підлітків з делінквентною поведінкою в колі *знайомих і незнайомих дорослих* характеризується конфліктністю (44,12 %) й здебільшого пов'язаний з асоціальними формами поведінки, що проявляються в негативізмі, грубоощах, зухвалості, дратівливості та мстивості. Водночас це вказує на наявність у них стійкого прагнення до самостійності, самоствердження, визнання з боку дорослих їх можливостей та прав. Середні показники визначено у 35,29 % підлітків, яким властива варіативність у виборах поведінки в ситуаціях спілкування з дорослими: з одного боку, вони можуть бути доброзичливими, миролюбними, врівноваженими, а, з іншого – ворожими, недовірливими та підозрілими. І лише 20,59 % респондентів прагне до самостійного вибору дій та прийняття рішень, що виявляється в активності, ініціативності і наполегливості до відстоювання життєвих намірів у взаєминах з дорослими.

Конфліктні форми самовизначення у *взаєминах з батьками* демонструють 50,98 % підлітків зазначеної категорії, у яких відмічаються прояви вербальної агресії, схильність до критики, іронії та протестів проти вказівок, прохань, настанов батьків, що пов'язано з відстоюванням ними прав на самостійність і дорослість. При цьому у 31,37 % досліджуваних спостерігається як ігнорування вимог батьків, що означає їх відмову від підвищеного нормативного контролю з боку дорослих, намагання демонструвати власні позиції у вирішенні життєвих питань, так і в значущих для себе ситуаціях, дотримання встановлених батьками заборон. Констатовано, що лише у 17,68 % вибірки взаємини з батьками будуються на основі довіри, прихильності, розуміння, емпатії, що перешкоджає виникненню непорозумінь та сприяє створенню позитивних емоційних контактів.

Визначення себе підлітками у *взаєминах з вчителями* пов'язане з конфліктними формами поведінки (їх демонструють 54,90 % респондентів), що виявляється у ворожості, протестах, непокірності проти їхніх пропозицій і зауважень. Вчителі, на жаль, здебільшого виявляють байдуже ставлення до думок, почуттів та переживань зазначеної категорії підлітків, концентруючись лише на жорстких заборонах, провокуючи тим самим неадекватні реакції в їх поведінці. У 29,41 % досліджуваних спостерігається, окрім ігнорування вимог вчителів, що зумовлюється байдужістю до навчання, небажанням засвоювати необхідні знання, також і їх виконання, яке пов'язано з прагненнями до набуття життєвих вмінь. Як установлено, тільки п'ята частина вибірки (15,69 %) здатна виявляти емоційність і щирість у спілкуванні з вчителями та наслідувати їх поведінку і вчинки.

Самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою у *взаєминах з однолітками* є конфліктним у 55,89 % досліджуваних, що пояснюється їх небажанням перебувати під психологічним впливом своїх ровесників. У 35,29 % респондентів, з одного боку, переважало стійке прагнення відстоювати власну думку, а, з іншого – конформна позиція у спілкуванні з однолітками. Вважаємо, що амбівалентний характер взаємин досліджуваних з однолітками пояснюється тим, що для цього контингенту є важливим визнання ровесниками їх права на власну думку і свободу дій. Бажання підтримувати стосунки рівності, розділяти спільні інтереси й захоплення у взаєминах з однолітками виявлено лише у 8,82 % респондентів.

Отже, вивчення соціальних умов процесу самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою показало, що у більшій половині досліджуваних цей

процес пов'язаний з конфліктними формами взаємин з оточуючими. Цей факт можна пояснити гострим намаганням підлітків відстояти власну самостійність, автономність та незалежність, що визначає асоціальний характер їх взаємодій у вигляді негативізму, ворожості, агресивності, брутальності, а також недотриманні соціальних нормативів. І лише у п'ятій частини респондентів виявлено здатність до встановлення доброзичливих, довірливих взаємин з дорослими та ровесниками.

На основі результатів емпіричного дослідження та методів математичної статистики доведено, що найвищі показники серед прорангованого ряду *психологічних умов* (індивідуально-психологічних особливостей) особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою займають наступні: агресивність, конфліктність, особистісна тривожність, імпульсивність та низька самооцінка. Вивчення *проявів агресивності* показали, що процес самовизначення зазначеної категорії підлітків пов'язаний з вербальною агресією (43,13 %), що вказує на їх здатність бути нестримними, запальними, ворожими та брутальними. Непряма агресія спостерігається у 28,43 % респондентів, що пояснюється, з одного боку, їх агресивним намаганням вивільнити невмотивовані вибухи люті та гніву, а, з іншого – здатністю у спілкуванні з референтними оточуючими демонструвати терпимість, поступливість та врівноваженість. Прояви фізичної агресії відмічаються у 26,47 % досліджуваних, що вказує на їх схильність виявляти надмірну роздратованість та запальність, вдаючись при цьому навіть до нанесення фізичної шкоди оточуючим. За результатами вивчення *конфліктності* констатовано, що 44,11 % досліджуваних характеризується високим рівнем конфліктності, що пов'язано з проявами підозрілості, непоступливості, цинічності та прагматизму. Близько 37,25 % респондентів у взаємодіях з оточуючими продемонстрували як товариськість, ініціативність, врівноваженість, так і негативізм, ворожість та мстивість. Поряд з цим лише 18,64 % підлітків мають прагнення до визначення себе у доброзичливих взаєминах з дорослими, виявленні стриманості, щирості та відвертості у спілкуванні з ними. Високий рівень прояву *імпульсивності* виявлено у 56,86 % досліджуваних цієї категорії, що вказує на наявність у них таких особистісних властивостей як нестійкість інтересів, відсутність цілеспрямованості та самоконтролю у досягненні мети. Середній рівень імпульсивності спостерігається у 32,35 % респондентів, що пояснюється, з одного боку, їх труднощами у побудові життєвих планів, а, з іншого – вмінням самостійно приймати рішення і долати перешкоди на шляху до їх здійснення. І тільки у 10,78 % вибірки встановлено показники ініціативності, розсудливості та усвідомленої регуляції власної поведінки. Дослідження *особистісної тривожності* показали, що високий рівень її прояву виявлено у 53,92 % респондентів, що вказує на їх загальну невпевненість у собі, напруженість, дратівливість, очікування загрози з боку оточуючих. Поряд з цим у 35,29 % відмічається середній рівень тривожності, що проявляється як в замкнутості, безпорадності, апатії, так і в демонстративній жорстокості, підозрілості та брутальності. Низький рівень тривожності характерний для 10,79 % досліджуваних, що вирізняються впевненістю у собі та відсутністю стану постійного емоційного напруження. За результатами вивчення *самооцінки*, низький її рівень виявлено у 68,62 % досліджуваних, що супроводжується неприйняттям себе, зневірою у власних можливостях та самозапереченням. Середній рівень спостерігається у 19,60 %

респондентів, що пояснюється, з одного боку, недооцінкою підлітками самих себе, своїх можливостей та якостей, а, з іншого – відчуттям власної цінності. Високий рівень самооцінки демонструють 11,78 % обстежуваних, що вказує на їх позитивне ставлення до себе, здатність ставити перед собою складні та достатньо віддалені цілі.

Таким чином, в процесі вивчення психологічних умов самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою було встановлено, що майже половина досліджуваних мають високі показники агресивності, конфліктності, особистісної тривожності, імпульсивності та низької самооцінки.

Вивчення специфіки *особистісного самовизначення* підлітків з делінквентною поведінкою дозволило виявити у 1/2 частини респондентів обмежену здатність розуміти і приймати самих себе, що є свідченням труднощів адекватного емоційно-ціннісного самоприйняття. У третини досліджуваних в одних ситуаціях домінує самоінтерес та самоповага, а, в інших, малозначущих – неузгоджене ставлення до себе, що вказує на прояви у них амбівалентності. Незначна частина вибірки (18,33 %) демонструє здатність до саморозуміння і самоприйняття, наявність самоінтересу та аутосимпатії.

За результатами вивчення *життєвого самовизначення* констатовано, що у 43,34 % досліджуваних відмічаються труднощі у постановці життєвих завдань, які зумовлюються їх дифузними уявленнями про власне майбутнє та наявністю нечіткої позиції у плануванні подальших життєвих перспектив. Приблизно третина респондентів вирізняється орієнтацією у побудові близьких цілей, що здебільшого пов'язані із задоволенням примітивних бажань теперішнього, зокрема, розважальним характером проведення дозвілля (азартними іграми, зловживанням алкоголем, знуцанням над слабшими), однак вони є неспроможними до накреслення віддалених життєвих цілей. І лише у 20,83 % вибірки спостерігається наявність свідомої позиції щодо майбутнього, яка виявляється у чіткій сформованості життєвих планів: бажанні отримати професію, створити сім'ю, працевлаштуватися, досягти особистої свободи та матеріальної незалежності.

Результатами *морального самовизначення* показали, що для половини респондентів є характерною несформованість уявлень про існуючі моральні норми та цінності, що вказує на їх обмежену здатність до засудження власних вчинків та поведінки. Поряд з цим у 26,67 % вибірки відмічається усвідомлення моральних норм, однак спостерігається формальне їх виконання у зв'язку з нестійкістю власних переконань та примітивними уявленнями про життєві ідеали. І лише 20,00 % досліджуваних демонструють здібність до вибору моральних орієнтирів, що вказує на їх здатність обирати моральні способи поведінки у проблемних та критичних ситуаціях.

За результатами вивчення *професійного самовизначення* виявлено, що у 53,92 % респондентів відмічаються труднощі у професійному виборі, що пов'язано з відсутністю чітких уявлень про майбутню професію. Третя частина вибірки демонструє зорієнтованість у багатьох професіях, але при цьому не може визначитися з вибором власної професії, що свідчить про дифузність їх професійних планів на майбутнє. У тільки у 23,33 % досліджуваних спостерігається готовність здійснити професійний вибір.

За результатами вивчення особливостей особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою нами було визначено показники та рівні розвитку зазначеного новоутворення: достатній (високий), помірний (неадаптивний), низький (деструктивний), обґрунтування яких відбувалося на основі таких критеріїв, як характер міжособистісних взаємодій з оточуючими; ціннісне ставлення до самого себе – здатність розуміти і приймати самого себе; орієнтація на досягнення життєвих цілей – відсутність конкретних життєвих завдань; позитивне уявлення про майбутнє – невизначеність майбутнього; сформованість – несформованість моральних орієнтирів; наявність – відсутність професійних планів на майбутнє.

Отже, для підлітків з делінквентною поведінкою притаманні такі рівні розвитку особистісного самовизначення:

– достатній (високий) – у взаємодіях з оточуючими підліток поводить належно, демонструє миролюбність, терпимість та врівноваженість, здатний відстоювати власні переконання, виявляє наполегливість у досягненні поставленої мети. Відмічається ціннісне самоствавлення, здібність до вибору професії, моральних орієнтирів, побудови життєвих цілей та наявність свідомої позиції щодо майбутнього;

– помірний (неадаптивний) – у взаємодіях з оточуючими у підлітка спостерігається як доброзичливість, щирість, врівноваженість, так і безкомпромісність, запальність, непоступливість та, навіть, агресивні реакції. З одного боку, виявляється саморозуміння і самоприйняття, а, з іншого – неузгоджене ставлення до себе, відсутність орієнтації у виборі власної професії; усвідомлюють моральні норми, однак формально їх виконують під контролем дорослих, спрямовані на побудову близьких цілей, водночас неспроможні структурувати далекі життєві цілі;

– низький (деструктивний) – у взаємодіях з оточуючими у підлітка превалює неналежна поведінка: імпульсивність, ворожість, конфліктність. Характерною є обмежена здатність розуміти і приймати самого себе, відсутність чіткого уявлення про власну професію, наявні труднощі у постановці життєвих цілей, несформованість уявлень про існуючі моральні норми та цінності.

Узагальнені результати вивчення показників розвитку особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою презентовано на рис.1.

Рис. 1. Кількісні показники (%) розвитку особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою

Отже, процес теоретичного та емпіричного аналізу показав, що особистісне самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою – це прагнення пізнати і

прийняти власне «Я» з метою вибору свідомої позиції стосовно визначення перспективи особистісного розвитку на майбутнє: життєвої, моральної та професійної. Узагальнення результатів проведеного дослідження дало змогу побудувати психологічну модель соціально-психологічних умов особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою (рис.2)

Рис. 2. Модель соціально-психологічних умов особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою

З метою підтвердження достовірності структурних корелят (компонентів) особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою нами було здійснено кореляційний та факторний аналізи. За коефіцієнтом рангової кореляції Спірмена (r) встановлені взаємозв'язки між базовими корелятами вказаного особистісного утворення, достовірність яких установлювалася за допомогою критерію Стьюдента. Доведено, що особистісне самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою залежить від взаємозв'язку адекватного емоційно-ціннісного самоставлення зі спрямованістю на визначення життєвих цілей ($r=0,99$; $p \leq 0,01$), а також з ціннісним ставленням до існуючих моральних норм ($r=0,89$; $p \leq 0,01$). Крім того значущий кореляційний зв'язок існує між ціннісним ставленням до існуючих моральних норм та готовністю здійснити вибір професії ($r = 0,79$; $p \leq 0,01$). Результати факторного аналізу підтвердили наше припущення про те, що розвиток особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою стане можливим завдяки активізації у них таких факторів (F) як здатність до адекватного емоційно-ціннісного самоставлення ($F = 0,99$), орієнтація на визначення життєвих цілей на майбутнє ($F = 0,88$), ціннісне ставлення до існуючих моральних норм ($F = 0,71$) та готовність здійснити вибір професії ($F = 0,62$).

Отже, вивчення специфіки особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою та виявлення недостатньої сформованості цього новоутворення зумовили необхідність розробки психологічного супроводу з метою активізації його становлення, що й стало завданням проведеного нами формувального експерименту.

У третьому розділі – «Психологічний супровід розвитку та корекції особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою» – обґрунтовано методологічну парадигму, розроблено корекційно-розвивальну програму та соціально-психологічний тренінг з розвитку та корекції особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою; проаналізовано якісні показники динаміки зазначеного особистісного утворення у підлітків експериментальної та контрольної групи; розроблено методичні рекомендації практичним психологам та вихователям з активізації особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою.

Основою формувального експерименту став особистісно орієнтований підхід, сутність якого полягає у актуалізації потенціалів вільного вибору у підлітка, ціннісного ставлення до світу і самого себе, виробленні моральної позиції та її дійового втілення у

міжособистісних взаєминах. Утвердження дорослими у цих взаєминах особистості підлітка як найвищої цінності – це і є за своєю суттю процес реалізації особистісно орієнтованого виховання. Спираючись на наукову позицію І. Беха, вихідними положеннями особистісно орієнтованого виховання підлітків з делінквентною поведінкою стали: об'єктивно-суб'єктивна спрямованість особистості на пошук власного образу самобутнього «Я»; стимулювання розвитку вміння прогнозувати наслідки власних вчинків для себе та інших людей, узгодження цілей особистої поведінки із засобами їх досягнення; створення соціальних умов, які сприяють формуванню у вихованця знань про моральні норми; формування готовності до побудови свідомих перспектив особистісного розвитку та їх самореалізації в житті. Враховуючи ці положення нами було розроблено корекційно-розвивальну програму, яка втілювалася впродовж року і включала серію різноманітних форм роботи з батьками, вчителями та підлітками. Завдання програми полягали у здійсненні профілактичної та корекційної роботи з батьками, що покликана пробуджувати і підтримувати у них потребу в психологічних знаннях щодо активізації процесу самовизначення їхніх дітей; підвищенні психологічної компетентності вихователів та вчителів стосовно розвитку здатності підлітків визначати і реалізовувати власні життєві перспективи; проведенні профілактичної та корекційної роботи з підлітками з метою надання їм допомоги у набутті ефективних способів міжособистісної взаємодії з оточуючими та визначенні себе у межах життєвого простору.

Проведений аналіз особливостей розвитку особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою виступив передумовою створення нами моделі корекційно-розвивальної діяльності практичного психолога, яка включає в себе активізацію розвитку соціально-психологічних умов, зокрема роботу з батьками (індивідуальні консультації, проведення семінарів, групові дискусії, лекції, бесіди, соціально-психологічні тренінги), вчителями і вихователями (бесіди з класними керівниками, проведення лекцій, психолого-педагогічні семінари, індивідуальні консультації, педагогічні консилиуми) та підлітками (проведення анкетувань, інформаційних повідомлень, рольових ігор, тренінгових вправ). Становлення особистісного самовизначення за параметрами вище зазначеної моделі регулюється практичним психологом за допомогою проведення наступних заходів: лекцій, бесід, міні-творів, анкетувань, інформаційних повідомлень, психомалюнків, ціннісно-орієнтованих ігор, вирішення моральних дилем, рольових ігор, соціально-психологічного тренінгу.

Створений нами соціально-психологічний тренінг був покликаний активізувати у підлітків поглиблення їх самопізнання та самоусвідомлення, сприяти вибору подальшої професійної і життєвої перспективи, формуванню вміння розуміти і регулювати власний емоційний стан та здатності займати чітку моральну позицію під час виходу з проблемних та критичних ситуацій. Тренінг є складовою розробленої нами корекційно-розвивальної програми і включає в себе 28 занять, кожне з яких триває 90 хвилин. Заняття проходили протягом трьох місяців на базі Прилуцької виховної колонії для неповнолітніх. В перший місяць нами проводилося по три заняття на тиждень, а в наступні місяці – по два заняття на тиждень. Всього у контрольному експерименті брали участь 52 підлітка (25 – експериментальна група та 27 –

контрольна).

На основі проведеного контрольного зрізу виявлено кількісні та якісні зміни показників розвитку особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою. Достовірність емпіричних даних перевірялася за критерієм Колмогорова-Смірнова. Після проведених нами заходів кількісний показник високого рівня ціннісного самоствавлення підлітків експериментальної групи збільшився на 8,00 % (від 8,00 % до 16,00 %). Це вказує на підвищення інтересу до себе, позитивного самоприйняття, здатності проявляти у взаєминах з оточуючими миролюбність, терпимість та врівноваженість. Водночас зросли показники помірному рівня (з 36,00 % до 44,00 %), що є свідченням як позитивного ставлення респондентів до себе (саморозуміння, самосимпатія), так і негативного, яке пов'язане з неприйняттям себе. Низький рівень хоча і зменшився на 16,00 % (з 56,00 % до 40,00 %), однак в його межах ще залишились досліджувані, які не здатні до адекватного емоційно-ціннісного самосприйняття, не володіють розумінням себе, мають переважно негативні почуття стосовно себе.

Показники *життєвого самовизначення* у респондентів високого рівня зросли на 12,00 % (від 12,00 % до 24,00 %), що вказує на їх позитивні уявлення щодо власного майбутнього, здатність до побудови життєвих планів на подальше майбутнє. У досліджуваних також відмічається збільшення на 16,00 % помірному рівня цього самовизначення (від 40,00 % до 56,00 %), що виявляється в реалізації теперішніх бажань та устремлінь, однак ще існують труднощі у постановці далеких перспектив особистісного розвитку. Показники низького рівня зменшилися на 28,00 % (з 48,00 % до 20,00 %). Це вказує на те, що у частини досліджуваних, які перебувають на цьому рівні спостерігається нечітка сформованість життєвих планів на майбутнє та неспроможність виокремити конкретні життєві цілі.

Показники *морального самовизначення* у досліджуваних, які знаходилися на високому рівні розвитку зросли на 8,00 % (від 20,00 % до 28,00 %), вказує на їх здібність до вибору моральних способів поведінки у проблемних ситуаціях, спираючись при цьому на такі моральні почуття як сумління, обов'язок та відповідальність. Збільшення на 16,00 % (від 36,00 % до 52,00 %) помірному рівня свідчить, що у респондентів спостерігається, з одного боку, усвідомлення моральних норм як особистісних цінностей, які надають можливості для засудження ними власних негативних дій та вчинків, а, з іншого – також відмічається невиконання тих моральних імперативів, які існують у соціальному просторі. Низький рівень вказаного самовизначення зменшився на 24,00 % (від 44,00 % до 20,00 %), що означає нездатність 20,00 % досліджуваних займати чітку моральну позицію під час виходу з критичних ситуацій, орієнтуючись при цьому на соціально прийняті норми та правила.

Зростання показників *професійного самовизначення* на 8,00 % (з 36,00 % до 44,00 %) відмічається у респондентів, які знаходилися на високому рівні розвитку, що свідчить про появу в них прагнення до вибору власної професії та реалізації своїх можливостей та потенціалів. Поряд з цим спостерігається збільшення показників помірному рівня (з 40,00 % до 48,00 %), що вказує на наявність у досліджуваних як чітких уявлень про майбутню професію, так і труднощі у здійсненні професійного вибору. На низькому рівні показники професійного самовизначення зменшилися на

16,00 % (з 24,00 % до 8,00 %). При цьому для 8,00 % ще характерні дифузні професійні плани на майбутнє та відсутність готовності до вибору професії.

За кількісними даними виокремлено рівні розвитку особистісного самовизначення підлітків експериментальної групи, які зображені на рис. 3.

Рис. 3. Динаміка кількісних показників (%) рівнів розвитку особистісного самовизначення підлітків експериментальної групи

Як видно з рис. 3, у досліджуваних експериментальної групи спостерігається збільшення показників високого рівня особистісного самовизначення (з 8,00 % до 16,00 %), що означає наявність у них адекватного емоційно-ціннісного самоствавлення, здатність обирати власну професію, життєві цілі та моральні орієнтири. Збільшилися також показники помірному рівня (з 28,00 % до 44,00 %). Цей факт є свідченням того, що у респондентів відмічається як підвищення саморозуміння, самоповаги, аутосимпатії, так і неузгоджене ставлення до себе, що пов'язане з негативним самопочуттям, спостерігається орієнтація у багатьох професіях, але нездатні визначитися з вибором власної професії, існує прагнення до усвідомлення моральних норм, однак не завжди демонструють їх виконання і прийняття, мають найближчі життєві цілі, але не можуть визначитися з перспективними планами на майбутнє. Низький рівень особистісного самовизначення після проведення корекційно-розвивальної програми та соціально-психологічного тренінгу зменшився на 20,00 % (з 60,00 % до 40,00 %), однак у 40,00 % досліджуваних, які залишилися на цьому рівні, спостерігаються труднощі у саморефлексії власних особистісних якостей, нечіткі уявлення про майбутню професію, неможливість ставити перед собою життєві цілі та знаходити способи їх досягнення, переважання асоціальних поглядів на існуючі норми та цінності, що зобов'язує до пошуку шляхів подальшої роботи з цією категорією підлітків.

Відзначимо, що не було виявлено значущої різниці у кількісних і якісних показниках досліджуваних підлітків контрольної групи.

Отже, після проведених заходів нами виявлено динаміку розвитку особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою, яка визначає їх здатність до адекватного емоційно-ціннісного самоствавлення (зростання почуття самоінтересу, саморозуміння та самоприйняття), здатність до вибору професії, моральних, ціннісних орієнтирів та життєвих цілей.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та експериментальне вивчення особливостей особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою, обґрунтовано та досліджено соціально-психологічні умови зазначеного особистісного утворення. Визначено критерії, рівні та показники особистісного самовизначення цієї категорії підлітків; розроблено та впроваджено систему соціально-психологічного супроводу з його розвитку та корекції.

1. Самовизначення особистості пов'язане з її здатністю до усвідомленого вибору подальшого життєвого шляху, готовністю зайняти внутрішню позицію дорослої людини та знайти власне місце в житті на основі чітко сформованої системи ціннісних орієнтирів. Самовизначення як особистісне утворення виникає в кінці перехідного віку, однак не закінчується в цей період і остаточно формується в юнацькому віці. Процес самовизначення підлітків з нормативною поведінкою характеризується їх ціннісним ставленням до себе та усвідомленням життєвих перспектив, спрямованих на визначення ними соціального положення в системі суспільних взаємодій. Процес самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою має специфічні особливості, які виявляються в таких асоціальних формах як агресія, конфліктність, крадіжки, дрібне хуліганство, акти вандалізму, знущання над слабшими, бійки, бродяжництво та зловживання спиртними напоями тощо. За нашим розумінням, особистісне самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою – це прагнення пізнати і прийняти власне «Я» з метою вибору свідомої позиції стосовно визначення перспективи особистісного розвитку на майбутнє: життєвої, моральної та професійної.

2. Соціальні умови особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою пов'язані з конфліктними взаєминами з оточуючими, агресивними діями проти них, здійсненням аморальних вчинків у межах соціального середовища.

Психологічними умовами особистісного самовизначення підлітків зазначеної категорії виступають їх індивідуально-психологічні особливості (агресивність, конфліктність, особистісна тривожність, імпульсивність та низька самооцінка), які зумовлюють протиправну спрямованість поведінки та порушення в емоційно-вольовій сфері. У поведінці цих підлітків домінуючими є афективні реакції, що виявляються в невмотивованих вибухах гніву, злості, підвищеній збудливості, агресивних реакціях на вимоги дорослих. В значущих для себе ситуаціях з референтними оточуючими (дорослими та однолітками) підлітки з делінквентною поведінкою здатні виявляти миролюбність, безконфліктність, врівноваженість, терпимість, щирість та впевненість у собі.

3. Критеріями визначення рівнів розвитку особистісного самовизначення є: характер міжособистісних взаємодій з оточуючими; ціннісне ставлення до самого себе – здатність розуміти і приймати самого себе; орієнтація на досягнення життєвих цілей – відсутність конкретних життєвих завдань; позитивне уявлення про майбутнє – невизначеність майбутнього; сформованість – несформованість моральних орієнтирів; наявність – відсутність професійних планів на майбутнє.

4. Підліткам з делінквентною поведінкою притаманні такі рівні розвитку особистісного самовизначення: *достатній (високий)*, що характерний для підлітків, які у взаємодіях з оточуючими поведуться належно, демонструють миролюбність,

терпимість та врівноваженість, здатність відстоювати власні переконання, виявляють наполегливість у досягненні поставленої мети. У них відмічається ціннісне самоствавлення, здібність до вибору професії, моральних орієнтирів, побудови життєвих цілей та наявність свідомої позиції щодо майбутнього; *помірний (неадаптивний)* рівень, властивий підліткам, які у взаємодіях з оточуючими демонструють як доброзичливість, щирість, врівноваженість, так і безкомпромісність, запальність, непоступливість та, навіть, агресивні реакції. З одного боку, у них виявляється саморозуміння і самоприйняття, а, з іншого – неузгоджене ставлення до себе, відсутність орієнтації у виборі власної професії; усвідомлюють моральні норми, однак формально їх виконують за умови контролю дорослих, спрямовані на побудову близьких цілей, водночас неспроможні структурувати далекі життєві цілі; *низький (деструктивний)* – у взаємодіях з оточуючими у підлітків превалює неналежна поведінка: імпульсивність, ворожість, конфліктність. Характерною є обмежена здатність розуміти і приймати самого себе, відсутність чіткого уявлення про власну професію, наявні труднощі у постановці життєвих цілей, несформованість уявлень про існуючі моральні норми та цінності.

5. У більшості підлітків з делінквентною поведінкою спостерігається обмежена здатність до адекватного емоційно-ціннісного самоствавлення, відсутність чіткої орієнтації на досягнення життєвих цілей, дифузне уявлення про власне майбутнє, несформованість моральних і ціннісних нормативів та професійних планів на майбутнє. У незначній частині підлітків відмічається ціннісне ставлення до себе (здатність розуміти і приймати самого себе), життєві плани на майбутнє та оптимістичне ставлення до нього, сформованість уявлень про моральні норми і цінності, а також готовність здійснити професійний вибір.

6. Активізація особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою досягається в процесі впровадження корекційно-розвивальної програми та соціально-психологічного тренінгу на основі особистісно орієнтованого підходу. Ефективність запропонованого авторського психологічного супроводу проявляється у розвитку ціннісного ставлення підлітків до себе, їх здатності до вибору професії, моральних орієнтирів та життєвих цілей.

Проведений аналіз специфіки особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою виступив передумовою створення моделі корекційно-розвивальної діяльності практичного психолога з активізації соціально-психологічних умов та розвитку означеного особистісного утворення. Розроблені практичні рекомендації спрямовані на допомогу практичним психологам, вчителям, вихователям у роботі з підлітками з метою актуалізації їх життєвих прагнень на майбутнє.

Здійснене наукове дослідження особливостей особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою не вичерпує всіх аспектів вивчення специфіки зазначеного новоутворення. Перспективними, на нашу думку, є такі напрямки роботи, як виявлення особливостей становлення морального самовизначення підлітків зазначеної категорії, визначення впливу неформальної групи однолітків на розвиток означеного феномену та з'ясування гендерних відмінностей у процесі їх самовизначення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Лисенко І. М. Соціально-психологічні умови самовизначення зростаючої особистості / І. М. Лисенко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2008. – Т. X, вип. 3. – С. 377–384.
2. Лисенко І. М. Особистісне самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою в референтному середовищі / І. М. Лисенко // Наука і освіта : науково-практичний журнал. – Одеса : ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 2008. – № 3. – С. 195–198.
3. Лисенко І. М. Життєве самовизначення та його вплив на здоровий спосіб життя у підлітковому віці / І. М. Лисенко // Наукові записки Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя. Серія «Психолого-педагогічні науки». – Ніжин, 2008. – № 1. – С. 77–80.
4. Лисенко І. М. Особистісне самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою та засоби їх психологічної підтримки / І. М. Лисенко // Зб. наук. праць. – Херсон : Херсонський державний університет; Інститут психології, історії та соціології, 2008. – Ч. I. – С. 210–215.
5. Лисенко І. М. Специфіка психодіагностики підлітків з делінквентною поведінкою / І. М. Лисенко // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 12 «Психологічні науки» : зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – № 26 (50). – С. 250–256.
6. Лисенко І. М. Практичні аспекти вивчення особливостей особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою / І. М. Лисенко // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського : зб. наук. праць. Серія «Психологічні науки» / за ред. : С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової. – Миколаїв, 2010. – Т. 2, вип. 4. – 314 с.
7. Лисенко І. М. Особливості самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою / І. М. Лисенко // Формування цінностей сучасної особистості : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 20–21 верес. 2007 р. – Дрогобич : ДДПУ ім. І. Франка, 2007. – С. 106–109.
8. Лисенко І. М. Особливості психологічної підтримки підлітків з делінквентною поведінкою у процесі їх особистісного самовизначення в підприємницькій діяльності / І. М. Лисенко // Вернадськіанська ноосферна революція у розв'язанні екологічних та гуманітарних проблем сучасності : матеріали міжнар. конф., 10–11 трав. 2010 р. – Полтава, 2010. – С. 215–221.

АНОТАЦІЇ

Лисенко І. М. Соціально-психологічні умови особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2010.

Дисертація присвячена вивченню особливостей особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою та виявленню соціально-психологічних умов розвитку зазначеного новоутворення.

У роботі розкрито та обґрунтовано сутність поняття «особистісне самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою»; досліджено соціальні (взаємини з оточуючими) та психологічні умови (індивідуально-психологічні особливості) становлення означеного новоутворення та побудовано теоретичну модель вище вказаних умов; виявлено показники та рівні (достатній, помірний, низький) розвитку цього феномена у підлітків; обґрунтовано та впроваджено систему корекційно-розвивальних заходів для роботи з підлітками практичними психологами, вчителями, вихователями з метою активізації розвитку в них вказаного особистісного утворення.

Ключові слова: життєве самовизначення, професійне самовизначення, моральне самовизначення, особистісне самовизначення, делінквентна поведінка підлітків, соціальні умови особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою, психологічні умови розвитку особистісного самовизначення.

Лысенко И. Н. Социально-психологические условия личностного самоопределения подростков с делинквентным поведением. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07. – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2010.

Диссертация посвящена изучению особенностей личностного самоопределения подростков с делинквентным поведением, а также исследованию социально-психологических условий развития этого новообразования.

Результаты теоретических и эмпирических исследований по проблеме самоопределения подростков позволили сформулировать понятие личностного самоопределения подростков с делинквентным поведением, которое связано с их стремлением к познанию и принятию своего «Я» для выбора сознательной позиции относительно определения личностной перспективы развития на будущее: жизненной, моральной и профессиональной.

Социальными условиями развития личностного самоопределения подростков с делинквентным поведением являются особенности их взаимоотношений с окружающими. В ходе проведенного анализа установлено, что упоминаемая категория подростков характеризуется конфликтными отношениями со знакомыми и незнакомыми взрослыми, учителями, родителями и одноклассниками. В общении проблемные подростки демонстрируют неуступчивость, несогласие, а иногда жестокость и враждебность в ответ на требования взрослых.

Психологическими условиями развития самоопределения подростков с делинквентным поведением являются такие их личностные особенности как высокий уровень тревожности, агрессивности, конфликтности, импульсивности, а также низкая самооценка. Выше указанное способствует тому, что в поведении подростков доминирующими становятся аффективные реакции, которые проявляются в немотивированных взрывах гнева, злости, ненависти и агрессивных реакциях на замечания окружающих.

Таким образом, подростки с делинквентным поведением в общении с

окружающими демонстрируют негативизм, враждебность, а также недоверие, которое сопровождается проявлениями агрессивности, грубости и неуступчивости в отношении к их требованиям и замечаниям. Следует также отметить, что некоторые подростки этой категории при взаимодействии с референтными взрослыми способны проявлять терпимость, доброжелательность, бесконфликтность, уравновешенность и уверенность в себе.

По результатам проведенного исследования были определены показатели и уровни развития личностного самоопределения подростков с делинквентным поведением: достаточный (высокий), умеренный (неадаптивный) и низкий (деструктивный), обоснование которых строилось на основе таких критериев, как особенности межличностных взаимоотношений с окружающими, ценностное отношение к самому себе, ориентация на достижение жизненных целей – отсутствие конкретных жизненных планов, позитивное представление о будущем – неопределенность будущего, сформированность – несформированность моральных ориентиров, наличие – отсутствие профессиональных планов на будущее. В ходе констатирующего эксперимента доказано, что поведение подростков упоминаемой категории отличается трудностями адекватного эмоционально-ценностного самоотношения, отсутствием ориентации на достижение жизненных целей, неопределенным представлением о своем будущем, несформированностью моральных и ценностных ориентиров и профессиональных планов на будущее.

В процессе экспериментальной работы доказана целесообразность и эффективность применения коррекционно-развивающей программы и социально-психологического тренинга, способствующих активизации личностного самоопределения подростков с делинквентным поведением. Полученные в ходе исследования результаты могут быть использованы в психодиагностической и коррекционной работе практическими психологами, учителями, воспитателями с целью активизации личностного самоопределения проблемных подростков.

Ключевые слова: жизненное самоопределение, профессиональное самоопределение, моральное самоопределение, личностное самоопределение, делинквентное поведение, социальные условия развития личностного самоопределения подростков с делинквентным поведением, психологические условия развития личностного самоопределения.

Lysenko I. M. Social psychological conditions of teenagers' personality self-determination with delinquentis behaviour. – Manuscript.

Dissertation on acquiring scientific Degree Psychological Sciences Candidate in speciality 19.00.07 – Pedagogical and Age Psychology. – National M. P. Dragomanov Pedagogical University, Kyiv, 2010.

The dissertation is devoted to the study of features of teenagers' personality self-determination with delinquentis behaviour and determination of psychological conditions of the noted new formation development.

The content of the phenomenon teenagers' personality self-determination was considered and substantiated; the social (interrelations with other people) and psychological conditions (individual-psychological peculiarities) of forming noted new formation were

investigated; the theoretical model of the mentioned conditions was developed; the indexes and levels (high middle low) of this phenomenon development were found at the teenagers'; the system of correction-development measures for the work with teenagers' was substantiated and applied for practical psychologists teachers tutors with the aim of development activation of teenagers' personal new formation.

Key words: life self-determination, professional self-determination, moral self-determination, personality self-determination, delinquentis behaviour, social conditions of self-determination for teenagers' with delinquentis behaviour, psychological conditions of development of the noted new formation.